

УДК 93/94(477):351.746.1:[322]»1920/1953»

Л. Л. Бабенко

ВУЧК – ДПУ – НКВС - НКДБ У СИСТЕМІ ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1920-ті – 1953 РОКИ)

У статті розкриваються основні тенденції процесу висвітлення ролі радянських органів державної безпеки у системі державно-церковних відносин в історіографії ХХ – початку ХХІ століть. Проблема розглядається у контексті системних суспільно-політичних трансформацій в Україні та зміни акцентів в інтерпретаціях заходів органів партійно-державної влади щодо релігії і православної церкви у 1917 – 1953 роках.

Ключові слова: державно-церковні відносини, православна церква, репресії, Всеукраїнська надзвичайна комісія, Державне політичне управління УСРР, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат державної безпеки, Міністерство державної безпеки, Комітет державної безпеки.

Історія державно-церковних відносин у СРСР та УСРР – УРСР в останні два десятиліття позначена підвищеним дослідницьким інтересом. Такий стан зумовлений багатьма чинниками, зокрема, тривалою відсутністю реальної свободи совісті у суспільстві, плюралізму наукових поглядів і оцінок, відсутністю джерельної бази наукових досліджень тощо. Значну роль у створенні суб'єктивної

оцінки діяльності церкви й міфологізації її історії в СРСР та Україні відіграла широка антирелігійна пропаганда за радянської доби, спрямована на дискредитацію релігійних громад різних конфесій. Останньому цілком була підпорядкована історіографія 1920 – 1930-х років.

Здобутки вітчизняної історіографії вказаного періоду вже привертала увагу сучасних українських дослідників державно-церковних відносин. Зокрема, О. Ігнатуша одним з перших зробив спробу класифікувати сформовані напрями досліджень, їх методологію, окреслити малодосліджені проблеми у сегменті «держава – православна церква» 1920 – 1930-х років [26]. Автор визначив п'ять напрямів, які простежуються у вивченні державно-церковних відносин радянськими дослідниками, котрі були одночасно й теоретиками богоборчої політики держави:

- джерелознавчі та археографічні студії;
- узагальнюючі праці з історії України та християнської церкви;
- спеціальні монографії та статті, які акцентували увагу на: а) державній політиці щодо церкви; б) національних аспектах державно-церковних відносин; в) соціально-культурних аспектах; г) історії конфесій; д) політичній відповіді церков на антирелігійну політику;
- краєзнавчі дослідження та історична регіоналістика;
- біографічні дослідження.

Відтак, характеризуючи історіографічну динаміку кожного з напрямів, О. Ігнатуша стверджував, що взаємовідносини православної церкви та органів державної безпеки розглядалися авторами лише в контексті адміністративно-правового поля, участі співробітників ВУЧК – ГПУ УСРР в церковних розколах, «прийняття сталінської Конституції» та «піку політичних репресій», створення мартирологу священнослужителів і віруючих. Разом з тим він відзначив спробу окремих дослідників вивчити роль місцевих чекістських апаратів як окремої ланки втілення політичних рішень вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР – УРСР щодо релігійних громад.

Аналогічні висновки щодо органів державної безпеки як інструменту реалізації державно-церковної політики у наступний період 1940 – 1960-х років обґрунтував у історіографічному огляді В.Войналович. У своїй фундаментальній праці, присвяченій політологічному аналізу партійно-державної політики зазначеного періоду, розглядаючи історіографічні тенденції, вчений відзначив спроби висвітлення зусиль влади по роз'єднанню процесів релігійного і національного піднесення, інспірації протиріч у православній церкві та протестантських деномінаціях [11].

Дослідник церковної історії радянської доби О.Тригуб також наголошував на ролі співробітників ВУЧК – ГПУ УСРР у провокуванні розколів православної церкви, розпалюванні негативних міжособистісних стосунків між церковними ієрархами. При цьому вчений, дискутуючи з В.Пашенком, вважав, що не слід переоцінювати вплив органів державної безпеки у виникненні обновленського руху [62, 63]. Таким чином, автори історіографічних оглядів зазначали, що загалом дослідницький інтерес був спрямований, за незначними винятками, на ленінсько-сталінський період 1920 – 1930-х років, коли закладалися ідеологічні основи антирелігійної боротьби і реалізовувалася репресивна політика щодо церкви і віруючих. До джерельної бази досліджень сучасних учених належали

праці класиків марксизму-ленінізму, документи політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПРС, ВЦВК – ВУЦВК, урядів СРСР та УСРР – УРСР, інших виконавчих та правоохоронних органів, статті й виступи державних діячів, причетних до організації і діяльності каральних органів, зокрема, голови ВЧК Ф.Дзержинського [21]. Відміна ідеологічних табу сприяла не лише активізації досліджень у галузі державно-церковних відносин, але й розширенню тематичної палітри проблеми. Науковці намагалися осягнути та узагальнити різні аспекти державної політики щодо церкви і віруючих на загальносоюзному [8] чи українському рівнях [7]. Загальна історіографічна тенденція свідчить про перспективи подальшого зростання питомої ваги історичних релігієзнавчих студій на пострадянському просторі.

Однак, не дивлячись на достатньо розлогу історіографію державно-церковних відносин, лише окремі вчені побіжно згадували або намагалися окреслити участь органів державної безпеки у процесі ліквідації церковних інституцій в СРСР та УСРР – УРСР. Увага акцентувалася переважно на репресивній складовій їх діяльності, тоді як лівова її частка заключалася в оперативній та інформаційно-аналітичній ділянках роботи. Тому, аналізуючи історіографію цього питання, ми будемо розглядати ті праці, що стосуються проблем історії релігії і церкви радянської доби у контексті формування політики державного терору, знищення релігійних громад, взаємодії партійних комітетів, державних установ, органів державної безпеки, судових та правоохоронних органів у процесі заміщення релігійного світогляду новим «комуністичним світосприйняттям».

Відкрито вступити у боротьбу проти релігії в багатонаціональній країні, більшість населення якої сприймала світ через призму релігійного світогляду, означало приректи себе на поразку. Тому Й. Сталін та його оточення розпочали формування механізму взаємодії державних, партійних, правоохоронних структур та органів державної безпеки, які б забезпечили ліквідацію церкви як інституції, перевиховання більшості віруючих та фізичну ліквідацію «незгодних». Причому, в умовах, коли був ухвалений декрет про відокремлення церкви від держави, остання намагалася продемонструвати суспільству, що зникнення релігії і церкви є закономірним природним процесом, а не результатом насильницького втручання держави. Голова ВЧК Ф.Дзержинський у грудні 1920 року чітко сформулював алгоритм дії спецслужб щодо православної церкви: «Моя думка – церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але жодним чином не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, а не хтось інший. Офіційні чи напівофіційні стосунки партії з попами - неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВЧК з єдиною метою – розкладення попів. Зв'язок, який би не був, з попами інших органів – кине на партію тінь – це дуже небезпечна річ».

Оцінка більшовицькою партією церкви як класового ворога визначила стратегію її інтерпретації у радянській атеїстичній літературі. Перші оцінки «контрреволюційної діяльності» релігійних громад з'явилися вже на початку 1920-х років. У своїх працях партійні й державні діячі В. Бонч-Бруєвич [6], А. Воробйов [14], Н. Лукін [38], П. Красіков [34], Я. Окунев [41], І. Сухоплюєв [61] та інші намагалися розкрити «антинародну сутність» релігії загалом, і діяльності священнослужителів зокрема, роз'яснити з класових позицій еволюційний процес «розпаду і загибелі церкви». Більшість з опублікованих

праць мали суто пропагандистський характер і навряд чи можуть претендувати на вичерпність та об'єктивність у науковому сенсі. Вони були розраховані на широкі суспільні верстви, комуністів, агітаторів, функціонерів антирелігійних комісій, і покликані були переконати читача у схильності релігійних організацій та віруючих до контрреволюції. Наступальна риторика атеїстичних праць виправдовувала репресивну складову більшовицької політики. Наприклад, В. Бонч-Бруєвич зазначав, що утвердження перемоги більшовиків стало можливим тоді, «<...> коли червоноармійський штик і кулемет, коли безжална діяльність ВЧК, військових трибуналів та інших елементів караючої десниці пролетаріату позбавили пиху білогвардійщини і приборкали архієрейську, попівську і монастирську розлюченість<...>» [6, с. 15]. А С. Струмилін доводив неминучість конфлікту церкви і більшовицької держави, що витікала, на його думку, з спільності інтересів церкви і експлуататорських класів [60]. На експлуататорській сутності православної церкви наголошував і О. Ярославський. Його численні статті і брошури викривального характеру рясніли статистикою багатств церков і монастирів, прибутків духовенства, звинуваченнями на його адресу на кшталт «Воно повстало на захист <...> ситого, спокійного і багатого життя сотень тисяч гультяїв та багатих людей» [70].

На тлі згаданих праць вигідно вирізняється опублікована в 1923 році книга митрополита О. Введенського «Церковь и государство. Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918 – 1922 годов» [9]. Вона створена на базі історичних джерел та має відбиток інтелектуальної харизми автора. Проте її ідеї викриття контрреволюційності і «войовничого монархізму» Російської православної церкви накладаються на прагматизм автора в утвердженні обновленської течії, одним з лідерів якої він був.

Тенденція звинувачення духовенства і вірян у контрреволюційності набула ще більшого розмаху в літературі 1930-х років. Так, Б. Кандідов стверджував, що всі церковники «шпигуни та агенти світової буржуазії», «мерзенні зрадники», «підлі найманці фашистів» [30]. Погоджуємося з О. Тригубом, котрий зазначає, що згадування духовенства у контексті боротьби з політичною опозицією Й. Сталіна, зради державних інтересів на користь іноземних розвідок означало не лише обґрунтування для громадськості доцільності й необхідності репресій [63], а й офіційну інтерпретацію діяльності релігійно-церковних громад. Сталін та його оточення трактували церкву як політичного опозиціонера, а громадян з іншим світобаченням – нездатних сприймати інше вівчечення, засноване на «матеріалістичному підході розуміння суспільних процесів і світосприйняття». Керівництво держави вважало, що віра заважала сконцентруватися на модернізації реального світу – побудові нового комуністичного суспільства, ідеї світової революції тощо.

Подібна інтерпретація державно-церковних відносин продовжувала панувати упродовж усієї радянської доби. Так, перша глава монографічного дослідження Р. Ю. Плаксіна «Експлуататорська сутність православної церкви і її антинародна діяльність перед Великим Жовтнем» розпочиналася наступним твердженням: «Антинародна діяльність православної церкви в період Жовтня, її боротьба з Радянською владою не випадкове явище. Вся дореволюційна історія російського православ'я, сама експлуататорська сутність церкви обумовила позицію церковників стосовно влади трудящих» [43]. Автор на сторінках своєї праці

постійно використовує емоційно забарвлені політичні ярлики на адресу духовенства і віруючих на кшталт «махрові контрреволюціонери», «вожді антирадянського воїнства», «антинародні сили» тощо. Він також акцентував увагу читача на методах і засобах боротьби церковників проти більшовицької влади: «прагненні попів обібрати селян», провокаційних спробах «посварити селян і робітників», звинувачуючи останніх у неробстві; зверненні до батьків «як ревнителів християнського духу» з проханням уберегти молодь від «революційної зарази», характеристиці революції як «пекельного вихору, який гуляє по Русі» тощо. Змалювавши апокаліптичну картину спротиву церковнослужителів і пастви прогресивним починанням більшовиків, Р. Ю. Плаксін стверджував, що вони оголосили «релігійну війну радянській владі». Вони були, на думку автора, серед лідерів і учасників численних контрреволюційних організацій спільно з «поміщиками та буржуазією», котрі «по-звірячому вбивали» комуністів та комсомольців, які конфісковували майно церков і монастирів [43, с. 83]. Р. Ю. Плаксін зробив висновок, що «не репресії і терор більшовиків» стали причиною поразки у релігійній війні проти радянської влади, а відсутність підтримки народних мас. Церковний розкол та обновленський рух він трактував як вимушений крок прогресивного духовенства та віруючих, які «побачили соціальну справедливість заходів більшовиків». Отже, автор детально описував контрреволюційну діяльність церковнослужителів, визнавав де-факто наявність заходів державного впливу на православну церкву, однак не акцентував увагу на обставинах їх ліквідації. Складалося враження, що революційні робітники і селяни за власною ініціативою самі арештовували контрреволюціонерів. У монографії повністю відсутні навіть згадки про існування органів державної безпеки та їх використання в антирелігійній політиці.

Традицію звинувачень церкви у «контрреволюційності», «мракобіссі», «шельмуванні народних мас» підтримав і один з відомих фахівців з історії радянських органів державної безпеки та їх боротьби з контрреволюцією Д. Л. Голенков [17]. У монографії «Крушение антисоветского подполья» темі боротьби з «церковною контрреволюцією» було присвячено два параграфи, які дублювали чимало негативних оцінок попередніх авторів. Іноді Д. Л. Голенков здійснював фактологічні й текстові запозичення у Р. Ю. Плаксина, що можна пояснити відсутністю можливості залучення нового документального матеріалу через засекреченість архівних фондів, визначеністю актуальної для радянської ідеології тематики і кола документів для її висвітлення.

Обновленський розкол Д. Голенков розглядав винятково як внутрішньоцерковний конфлікт. Державні і законодавчі органи та громадські організації начебто, виконуючи декрет про відокремлення церкви від держави, не втручалися у внутрішні справи релігійних організацій. Конфіскацію церковних цінностей він виправдовував метою «врятування голодуючих». На відміну від Р. Ю. Плаксина Д. Л. Голенков окреслив участь ВЧК – ГПУ РСФСР у арештах церковників, зокрема патріарха Тихона, обер-прокурора О. Самаріна.

Цікаво, що книга, яка витримала чотири видання в СРСР, у 2006 році знову була перевидана під назвою «Правда о врагах народа» [17]. В анотації зазначалося, що «...на основі унікального архівного матеріалу показана боротьба органів державної безпеки з ворогами Радянської держави з 1917 по кінець 1920-х рр. Автор переконливо доводить, що перемога органів державної безпеки в

цій важкій битві стала можливою лише за масової підтримки народу, який зумів за перегинями каральної політики Рад розгледіти творчу сутність нової влади, її прагнення врахувати інтереси більшості населення і збудувати велику державу» [17, с. 4]. Виходячи з логіки автора, системні порушення задекларованих демократичних свобод, у тому числі й свободи совісті, масові арешти та фізичне знищення сотень тисяч громадян, руйнування церков, конфіскація, продаж та знищення культурних надбань були всього лише «перегинями», «вимушеною необхідністю», «підмурком нової великої держави». Така точка зору є симптоматичною у контексті певного ренесансу неосталінізму в сучасних умовах не лише в Російській Федерації, а й в Україні.

Інша група праць радянських істориків присвячена організації антирелігійних кампаній періоду радянської доби [49]. Чимало матеріалів виходило друком у серії «На допомогу лектору». Невеликі за обсягом брошури здебільшого виконували не скільки наукову, скільки пропагандистську роль. Однак методологічно вони становили собою основу розуміння суспільством ставлення держави до релігії, виправдовували її витіснення і репресії оцінками, що стали стереотипами, на кшталт «експлуататорської сутності церкви», «мракобісся церковників» тощо, оприлюднювали статистику щодо релігійних об'єднань [49].

У радянській історіографії практика уніфікації політичного світогляду громадян обґрунтовувалася необхідністю створення комуністичного світобачення передусім у молоді, яка «не пройшла гарту старшого покоління комуністів з його непримиренним ставленням до релігійних вірувань». Так, дослідники В. Степаненко і Р. Чернега пов'язували успішне вирішення завдань патріотичного виховання з запровадженням і поширенням нових свят і обрядів, котрі мали відвернути увагу людей від релігії та національних традицій [57]. У працях інших авторів радянської доби простежуються спільні тенденції нищівної критики релігії і церкви, обґрунтування правомірності їх витіснення з життя суспільства, ідеалізації результатів антирелігійної пропаганди. Характерним було акцентування уваги на «контрреволюційності» і «антинародній діяльності» церкви та її служителів. Віра в бога розглядалася як обтяжуюча обставина за найменшого порушення законодавства громадянами. Фрагменти діяльності релігійних громад на теренах УСРР – УРСР згадувалися та аналізувалися лише у загальносоюзному контексті. Вірогідно через жорстку ідеологічну цензуру специфіка українського релігійного життя залишалася доступною лише для вузького кола користувачів (співробітники радянської спецслужби, вище партійно-державне керівництво, окремі співробітники місцевого партійно-державного апарату). У опублікованих дослідженнях органи державної безпеки фігурували лише як орган, що здійснював арешт і розслідування «злочинів» церковників. При цьому повністю відсутні згадки про проведення агентурно-оперативних заходів, ініціації церковних розколів, кадрових маніпуляцій та ін., спрямованих на витіснення релігії з радянського суспільства. Однак спрощений підхід до духовної сфери людини при відсутності ґрунтовних філософських, етнографічних, соціологічних досліджень, заглиблення в психологію особистості не дозволяв пояснити причини історично тривалого збереження релігійних традицій. Вчені користувалися здебільшого формальними показниками закриття храмів, ліквідації церковних громад, кількості «відвернених від церкви», відвідувань культурно-освітніх закладів,

зростанням продуктивності праці внаслідок заборони святкування релігійних свят тощо.

Попри тематичну обмеженість та одновекторність ідеологічної спрямованості, праці радянських дослідників, присвячені антирелігійній боротьбі, об'єктивно є важливою складовою історіографічної бази. За умови критичного осмислення і наукової інтерпретації на основі сучасної методології вони можуть стати джерелом не лише фактологічного матеріалу, але й доповнити характеристику історичного періоду, скласти уявлення про головні напрями політики держави у царині релігії.

З проголошенням державної незалежності України відбулися істотні зміни у сфері державно-церковних відносин. Гострота економічних і політичних трансформацій, амбівалентність національного державотворення посилили психологічну напругу в суспільстві і тяжіння до церкви як духовної інституції, а реалізація на практиці принципу свободи совісті призвела до зростання реальної і формальної релігійності населення, різкого збільшення діючих храмів, монастирів, релігійних громад. Закономірною відповіддю на суспільний запит стало підвищення наукової актуальності церковно-релігійної проблематики. Заборона КПРС і КПУ й ідеологічної монополії, загальна демократизація суспільства зумовили розсекречення фондів державних, колишніх партійних і відомчих архівів. Для дослідників поступово почали відкриватися архівні фонди колишніх радянських спецслужб у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, його підрозділах в обласних управліннях СБ України [33]. Вітчизняні дослідники отримали доступ до сотень тисяч розсекречених архівно-кримінальних справ, що спричинило появу численних праць про державно-церковні відносини, репресії церковних ієрархів, священників і простих віруючих, знищення культових споруд тощо. Однак стосовно висвітлення ролі органів держбезпеки в системі державно-церковних відносин склався певний стереотип. Їх діяльність оцінювалася через призму архівно-кримінальних справ, а відтак оцінка здебільшого формувалася в алгоритмі арешт – слідство – розстріл або ув'язнення. Одним з перших вітчизняних істориків, хто спонукав подивитися на проблему значно ширше був Ю. І. Шаповал. Він по суті загострив увагу на тому, що породжені більшовиками спецслужби з надзвичайними повноваженнями не лише служили знаряддям боротьби з контрреволюцією, але й впливали на процес вироблення і прийняття важливих рішень керівними партійними органами [67].

Одним з перших істориків-релігієзнавців України, який на основі нових джерел підійшов до осмислення державно-церковної політики лідерів комуністичної партії СРСР і УСРР – УРСР, став В. Єленський. Його студії розпочалися ще за часів «перебудови» і відзначалися ґрунтовністю та сміливим, оригінальним як на той час баченням подій у релігійному житті минулого [24, 25].

Інший відомий дослідник державно-церковних відносин, засновник цілої наукової школи В. Пашенко зосередив увагу на діяльності Російської православної церкви. Його праці, присвячені переслідуванню віруючих українських єпархій РПЦ, обновленському руху, діяльності Соборно-єпископської церкви, Істинно-православної церкви, перетворилися в 1990 – 2000-х роках на підґрунтя для подальшого осмислення Церкви як об'єкту терору радянської доби, а також започаткували низку нових перспективних напрямів досліджень [42]. Зазначимо, що не всі висновки і оцінки ранніх праць ученого поділяють

дослідники нового покоління, спростовуючи або уточнюючи окремі їхні положення.

Разом з тим ранні роботи В.О. Пащенко послужили теоретичною основою дисертаційного дослідження Е.П. Слободянюк, котра аналізувала становище православ'я в Україні 1920-х – середини 1930-х років [51]. Слід зазначити, що внеском авторки можна вважати лише введення до наукового обігу нових архівних матеріалів регіонального характеру.

Одночасно на теренах України знайшли поширення праці російських авторів, висновки яких значною мірою підтверджувалися дослідженнями вітчизняних учених. Так, В.А. Алексєєв [1], М.І. Одінцов [40], сфокусували дослідження в площині державно-церковних відносин ранньої більшовицької доби. Ними окреслювалися загальні тенденції тиску більшовиків на церковних ієрархів з очевидним домінуванням теми опозиції патріарха Тихона (Бєлавина) та розправи над ним.

О.Ю. Васильєва у циклі статей аналізувала конфлікт РПЦ і радянської влади упродовж 1917 – 1943 років [8]. Вона стверджувала, що курс на церковний розкол був узятий більшовиками з перших днів захоплення влади, коли в лютому 1918 року вони сприяли публікації обновленських матеріалів, а у вересні 1919 року дозволили створення у Москві «Комітету у справах духовенства всієї Росії».

Системним підходом характеризується зміст монографії А.М. Кашеварова [32]. Автор досліджував процес і механізм відокремлення церкви від держави в масштабах СРСР, заходи більшовиків по «викоріненню клерикалізму», лібералізацію релігійного життя періоду війни. На його думку, найбільш актуальним для дослідників залишається період 1917 – 1922 років, позаяк церква у цей час зазнала такого погрому і гонінь, яких не відчували на собі упродовж ХХ століття конфесії інших країн Східної Європи з ворожими до релігії комуністичними режимами. А.М. Кашеваров зазначав, що стратегія державної політики спрямовувалася на витіснення церкви з усіх сфер життя суспільства з перспективою її ліквідації. Відповідно до цієї мети владою були вироблені та застосовувалися особливі, головним чином, репресивні засоби «регулювання церковного життя», котрі й потребують, з його погляду, глибокого вивчення й аналізу.

С.М. Савельєв намагався привернути увагу до результатів brutальної практики втілення матеріалістичного вчення, й, зокрема, наголошував, що побутове хамство, неосвіченість, агресивність місцевих активістів та представників чекістських апаратів під час проведення антирелігійної кампанії призвели до втрати традиційних віковичних соціальних орієнтирів [52].

Однією з проблем, яка викликала значний інтерес у дослідницьких колах і перетворилася на домінуючу, стала історія виникнення та функціонування обновленського руху. Його розвиток розглядали як одну з причин падіння авторитету РПЦ серед віруючих на початку 1920-х років. Зокрема В. Алексєєв інтерпретував його як «амбіції молодих священнослужителів», які прагнули захопити владу [1]. А. Кашеваров стверджував, що поглиблення розколу стимулювали лідери більшовицької партії, а В. Пащенко навіть в одній з своїх статей назвав обновленців «дітищем ДПУ».

Іншу точку зору висловив російський історик М. Шкаровський [68, 69]. Він наполягав на тому, що формування обновленства стало наслідком невирішених внутріцерковних проблем. Модернізація економіки Російської імперії початку ХХ століття, поява значної кількості освічених людей, революційні збурення в суспільстві засвідчили необхідність церковних реформ. Церковних ієрархів-опозиціонерів підтримали й рядові священики. Але в умовах боротьби за політичну владу, громадянської війни, церковних погромів і конфіскацій більшовики скористалися церковною дискусією і нав'язали свої правила гри, зокрема принцип «поділяй і владаруй». Таким чином, М. Шкаровський подав більш цілісне і повне відображення участі державних органів, серед них і спецслужб, в активізації обновленського руху.

Тезу М. Шкаровського підтримав вітчизняний дослідник історії РПЦ О. Тригуб [63]. Він не погоджувався з думкою В. Пашенка про вирішальну роль органів держбезпеки у створенні обновленства та зробив закид у недостатньо об'єктивній інтерпретації існуючої джерельної бази, зокрема, вказав на хронологічну невідповідність – активізація обновленського розколу розпочалася відразу після Лютневої революції, тобто набагато раніше створення ВЧК. Солідаризуючись з цією думкою, наголошуємо, що органи ВЧК – ДПУ втрутилися у внутріконфесійні незгоди значно пізніше, поглибивши існуючий розкол.

Грунтовністю і глибиною відзначаються аналіз джерельної бази і вивчення подій релігійного життя УСРР – УРСР 1920 – 1930-х років у працях О. М. Ігнатуші [27]. Автор також зосередив увагу на проблемах церковного розколу на теренах України, при цьому предметом його дослідження стала Українська автокефальна православна церква. Дослідник стверджував, що основою конфлікту на базі українського етноконфесійного середовища стала суперечність між російським диктатом та українською традицією. Ідея трансформації церкви в контексті Української революції як інституції боротьби за соціальні і національні права мала, на думку О. Ігнатуші, раціональний сенс. Він звертає увагу на роль органів держбезпеки як інструменту репресій проти УАПЦ.

Загалом проблеми церковного розколу, наслідків діяльності лояльної до більшовицької влади церковної опозиції, специфіки обновленського руху та релігійного життя в цілому на території України залишаються одним з пріоритетних напрямів досліджень. Зокрема, слід назвати праці А. М. Киридон, Т. Г. Бобко, С. І. Жилюка, І. М. Преловської, Г. І. Білана, Л. С. Демидович, В. І. Силантьєва та інших.

Ширше на проблему політичних репресій у 1920-х роках поглянув В. В. Ченцов [66]. Він наголошував на тісному тандемі вищого партійного керівництва СРСР і УСРР з спецслужбами у визначенні ворогів радянської влади і виробленні технологій їх знищення. У розділі, присвяченому державній політиці щодо православної церкви, автор акцентував увагу на репресіях проти духовенства у контексті справи патріарха Тихона, церковного розколу, обновленського руху. Принагідно зазначимо, що раніше ці ж проблеми вже висвітлювалися В.І. Силантьєвим [53].

Суттєвим внеском у вивчення державно-церковних відносин радянської доби є дослідження питання вилучення церковних цінностей та руйнування матеріальної бази православної церкви. Відомі науковці О.О. Нестуля [39], В.І. Верига [10]

виявили, що в умовах економічної кризи початку 1920-х років, перманентного селянського повстанського руху більшовицький уряд намагався вирішити соціально-економічні проблеми країни шляхом реквізиції майна церкви, її культових атрибутів. Одночасно реалізовувалася справа дискредитації РПЦ як експлуататора народної праці, інституції, що не підтримала боротьбу з голодом. Однак поза увагою дослідників залишилася тема механізму вилучення, використання центрального і територіальних апаратів ВЧК – ДПУ в організації кампанії в Україні. Прикладом висвітлення регіонального аспекту цього питання є стаття А.М. Фесенка [65].

Наступним історичним періодом, у контексті якого у вітчизняній і зарубіжній історіографії розроблялася тема державно-церковних відносин, слід виокремити роки Другої світової війни і окупації українських земель. Ґрунтовний аналіз становища православної церкви середини 1940-х років здійснив О.Є. Лисенко [37]. Його монографія «Церковне життя в Україні. 1943 – 1946» висвітлила невідомі аспекти діяльності релігійних громад та ієрархів на окупованій нацистами території УРСР, зміни у ставленні до церкви вищого партійно-державного керівництва у роки війни, зміни законодавчої та нормативної бази у контексті створення Ради у справах РПЦ і ради у справах релігійних культів, участь релігійних громад у збиранні коштів для потреб фронту, практичної допомоги в тилу. Ця праця стала суттєвим підґрунтям для вироблення певних усталених точок зору на діяльність як ієрархів, так і віруючих в умовах окупації. Адже після звільнення більшість священнослужителів та церковного активу влада звинуватила у «пособництві ворогові», поширенні «антирадянських наклепів» тощо.

Питання відновлення діяльності релігійних громад в умовах окупації, ставлення населення до церкви, прагнення окупаційної адміністрації використати окремих церковних ієрархів для боротьби з «більшовизмом» та створення позитивного іміджу окупантів досліджували Ю. В. Волошин [13], В. В. Гордієнко [19], Н. Г. Стоколос [58], І. М. Грідіна та П. В. Добров [18].

Так, Н. Стоколос указувала, що політика нацистів на окупованій території України була чітко зорієнтована на підтримку розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму і комунізму; встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх без винятку конфесій; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби проти Німеччини; максимальне використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації тощо. Авторка доводила, що руйнування осередків православної церкви на території радянської України у 1920 – 1930-х роках спричинило переміщення центру релігійного життя у 1941 – 1942 роках до Західної України. Саме звідти упродовж періоду нацистської окупації постійно надходили імпульси активізації православного церковного життя у східні області. Нею був також проаналізований конфлікт двох концепцій відбудови автокефальної православної церкви митрополита Варшавського Діонісія (Валединського) і архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) та обставини конфронтації всередині православної церкви, зумовленої переходом частини її священників і вірян під юрисдикцію Московської патріархії у 1939 – 1941 роках. Н.Г. Стоколос констатувала, що внутрішньоцерковний конфлікт ієрархів православної церкви на окупованій

території був використаний вищим партійно-державним керівництвом СРСР для наступних звинувачень у колабораціонізмі церкви загалом. Втім, дослідниця не зупиняється на конкретних проявах задіяння каральних органів та спеціальних методів боротьби з священнослужителями і вірянами.

Більш яскраво і рельєфно останнє відображено на прикладі процесу підготовки ліквідації Берестейської унії на Львівському соборі 1946 року та примусового «возз'єднання» Української греко-католицької церкви і РПЦ. Важливу роль у з'ясуванні проблеми відіграла публікація документів з фондів центральних і регіональних архівів України і, особливо, Галузевого державного архіву СБУ [20], [33], [55]. Хоча тема УГКЦ виходить за межі предмета дослідження, зазначимо, що на прикладі тематично і методологічно вдало відібраних документів авторам-упорядникам В. Сергійчуку, С. Кокіну, Н. Сердюк вдалося розкрити механізм ліквідації УГКЦ, показати участь у ньому чекістів і партійно-державних органів, їх відповідальність за трагічні долі священників і вірян. Н. Сердюк у своєму дисертаційному дослідженні чи не вперше цілеспрямовано аналізувала взаємозв'язок рішень партійно-державного керівництва СРСР і діяльності радянських спецслужб щодо УГКЦ, а також акцентувала на тому, що вирішення українських конфесійних проблем відбувалося у Москві, а не в Києві [54].

Окремий напрям історіографії питання становлять дослідження й публікації, присвячені регіональній специфіці богоборчої політики радянської влади. Дві монографії І.О. Андрухівки з історії релігійних громад Прикарпаття, майже тотожні за методологією та інтерпретацією фактичного матеріалу, охоплюють період 1940 – 1980-х років [2, 3]. Автор серед іншого зосередив увагу на діяльності організацій РПЦ та наступних інтеграційних зусиллях стосовно УГКЦ, загалом повторюючи відомі факти і висновки.

Я. Стоцький у праці «Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 – 1964 років» вивчав діяльність православних та греко-католицьких громад, окремих протестантських громад через життя простих віруючих і священнослужителів.

Низка досліджень локалізована проблемами державно-церковних відносин у Криму. Їх специфіку у 1920-х роках вивчав Р.М. Белоглазов [4], а Ж. В. Канталінська пролонгувала цю тему у повоєнний період та в хрущовську добу [31]. У рамках спільного тематичного поля з різними хронологічними межами здійснили свої дисертаційні дослідження Б. В. Змерзлий [23] та І. В. Рибак [48]. Однак у згаданих та інших публікаціях, поряд з іншими прорахунками, відсутні системні узагальнення ролі органів держбезпеки як інструменту державної політики.

На цьому тлі варто відзначити зрілість «подільського» напряму дослідження релігійних процесів краю, започаткованого на початку 1990-х років А. Л. Зінченком. Наукову зацікавленість автора викликала, передусім, діяльність обновленських релігійних громад Поділля. Іншою важливою темою стали осередки УАПЦ, її ієрархія, соціальні чинники, які зумовлювали підтримку з боку населення цієї конфесії, життєвий шлях її очільників – В. Липківського та М. Борецького. Також автору вдалося привернути увагу до практично невідомої досі організації Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ), яку очолював Павло Погорілко [22].

Продовжила дослідження регіональних особливостей релігійного життя Поділля у 1920-ті роки О.М. Галамай [15]. Авторка поставила за мету з'ясувати особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі. Вона достатньо переконливо наголошує, що цілеспрямований вплив органів державної влади на релігійну ситуацію в регіоні був викликаний прикордонним статусом округу, «націоналістичними настроями селянства», потужною підтримкою УАПЦ з боку населення, розвитком повстанського руху. Апогеєм державного впливу, з погляду авторки, стала штучна організація обновленської церкви, що зумовила нечисленність її громад і нестабільність їх діяльності, а це вимагало постійного сприяння з боку влади. О.М. Галамай, таким чином, вказала на необхідність виокремлювати національну та регіональну специфіку з загальноросійського контексту обновленської реформації. У дослідженні також наголошується на особливо гострому протистоянні РПЦ та УАПЦ на Поділлі, яке поглиблювалося участю органів державної влади, в тому числі й ВУЧК – ДПУ, у навмисному провокуванні міжконфесійних конфліктів. Наслідками останнього були дезорганізація діяльності найбільш впливових суб'єктів релігійного життя і, найголовніше, загальне зниження рівня релігійності населення.

Наукове осмислення регіональних особливостей державно-церковних відносин відображене також у працях В. М. Сторчового та В. А. Нестеренка [59], В. Т. Борщевича [7], В. А. Войналовича [12], О. І. Сотника [56], О. В. Бойко [5] та інших.

Важливі теоретичні узагальнення, обґрунтування нових концепцій, науковий підхід до агіографічних студій, переосмислення й деідеологізація понятійного апарату проблем державно-церковних відносин, оцінки методів державного терору стосовно духовенства і віруючих в СРСР та УСРР – УРСР здійснили автори колективних праць «Історія релігії в Україні» [28], «Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідковий нарис)» [29] та інших. У контексті досліджуваної нами проблеми чимало фактів і подій релігійного життя зафіксовано у багатотомній праці «Україна: хроніка ХХ століття» [64]. Певним проривом у принциповій оцінці політики держави у ставленні до церкви як суспільної інституції стала праця «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси» [45]. У передмові керівник авторського колективу С. Кульчицький уточнював і розмежовував ці поняття, зазначивши, що тероризм зазвичай є відповіддю на державний терор з боку правлячої політичної сили.

Переосмислення й деідеологізація понятійного апарату відображені у релігієзнавчих посібниках, довідниках, термінологічних словниках [50]. Цей напрям наукової літератури подає інформацію про особливості віровчення, специфіку проведення релігійних обрядів, богословські інтерпретації світобачення тощо. У тлумачних статтях простежується роль органів державної влади у формуванні атеїстичного світогляду громадян, а в виданнях радянської доби чітко окреслена безальтернативна ідеологічна складова.

Окремим напрямом історіографії, присвяченої реконструкції державно-церковних відносин, слід розглядати праці зарубіжних західних дослідників. Зокрема, Д. Поспеловський, використовуючи методологічні засади західної історіографічної школи, намагався знайти глибинні мотиви, логіку апаратної поведінки у прийнятті радикальних рішень лідерами більшовицької партії щодо православної церкви [46]. Торкаючись періоду Другої світової війни,

лібералізацію державно-церковних відносин західні дослідники оцінювали як бажання Й. Сталіна поліпшити ставлення союзників до СРСР. Такі погляди висловлювали Л. Регельсон [47], А. Краснов-Левітін [35] та інші. Водночас, Л. Регельсон, як симпатик РПЦ за кордоном, переоцінював, на нашу думку, роль органів держбезпеки у контролі за церковними ієрархами.

Аналізуючи праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, присвячені державно-церковним відносинам у контексті участі органів державної безпеки, слід констатувати наявність деяких дослідницьких пріоритетів та напрямів інтерпретацій. Передусім, відзначимо, що домінуюча більшість опублікованих праць хронологічно зосереджена в 1920 – 1930-х роках. Серед них істотну частку становлять дослідження, які тематично охоплюють 1920-ті роки. Останні включають у себе здебільшого питання опозиції патріарха Тихона, кампанії вилучення церковних цінностей, обновленського руху і церковного розколу, діяльність УАПЦ. 1930-ті роки в основному розглядаються авторами крізь призму «великого терору» і його жертв серед духовенства і вірян.

Дослідники у своїх інтерпретаціях ролі органів державної безпеки найбільше уваги приділяли двом їх іпостасям, які ідентифікувалися за зовнішніми ознаками. Перша – органи держбезпеки «створили розкол», провокували внутрішні церковні конфлікти. Ця теза з'явилася на початку 1990-х років на тлі масового оприлюднення донедавна секретних документів ВЧК – ГПУ – ОГПУ СРСР, ВУЧК – ГПУ УСРР.

Друга – репресивна складова діяльності органів держбезпеки. Науковці на основі переважно архівно-кримінальних справ реабілітованих громадян оприлюднили чимало інформації про діяльність конкретних священнослужителів і віруючих на тлі масових операцій, які проводили співробітники органів держбезпеки в центрі і на місцях. Вчені та краєзнавці не лише встановлювали біографічні дані і подальшу долю репресованих після арешту й засудження, але на певному етапі перейшли до формування мартирологів репресованого духовенства і церковного активу. В Україні ця робота набула системного характеру у контексті реалізації державного науково-видавничого проекту «Реабілітовані історією», який був започаткований постановою Президії Верховної Ради України 6 квітня 1992 року № 2256-ХІІ та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року №530. У 24-х областях України та Автономній Республіці Крим видано близько 100 книг, з них у Полтавській області – 5 томів. Створена і почала функціонувати у мережі Інтернет інформаційна система «Національний банк жертв політичних репресій радянської доби». За архівно-кримінальними справами працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на більше ніж 700 тисяч репресованих громадян [44]. В обласних томах науково-документального видання опубліковані не лише біографічні довідки на репресованих священнослужителів, але й автентичні документи, статті біографічного характеру, які ілюструють реалізацію державно-церковної політики більшовиків.

Отже, аналіз наукових праць, у яких досліджувалися окремі аспекти державно-церковних відносин, трагічні долі духовенства, віруючих, релігійних громад і цілих конфесій періоду сталінського тоталітаризму, показує, що проблема участі органів державної безпеки у системі взаємодії держави і церкви розглядалися фрагментарно. Спеціальних праць про їх динаміку упродовж 1919 –

1953 років створено не було, що спричинило дещо міфологізований, в окремих випадках – абсолютизований, підхід до оцінки ролі спецслужб у формуванні безрелігійного, а після об'єктивно зумовлених корегувань – атеїстичного суспільства. Вважаємо, що з зростанням впливу православної церкви на суспільно-політичне життя суспільства, її внутрішній розкол, втягування віруючих у міжконфесійні конфлікти існує нагальна потреба всебічно дослідити історичний досвід використання державою інструментів контролю і маніпулювання щодо церковних інституцій.

Список використаної літератури

1. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
2. Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз / І.О. Андрухів. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2006. – 432 с.
3. Андрухів І.О., Кам'янський П.Є. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30- - 50-х роках ХХ ст. / І.О. Андрухів, П.Є. Кам'янський. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. – 364 с.
4. Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р.М. Белоглазов / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2001. – 234 с.
5. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20 – 30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Бойко / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2007. – 258 с.
6. Бонч-Бруевич В.Д. «Живая церковь» и пролетариат / В.Д. Бонч-Бруевич. – М.: Жизнь и знание, 1923. – 62 с.
7. Борщевич В.Т. Українське церковне відродження на Волині (20 – 40-ві рр. ХХ ст.) / В.Т. Борщевич. – Луцьк: Вежа, 2000. – 254 с.
8. Васильева О.Ю. русская православная церковь и Советская власть в 1917-1927 годах / О.Ю. Васильева // Вопросы истории. – 1993. – №8. – С. 40-54.
9. Введенский А.И. Церковь и государство. Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918 – 1922 годов / А.И.Введенский. – М.: Мосполиграф, 1923. – 252 с.
10. Верига В.І. Конфіскація церковних цінностей у 1922 р. / В.І. Верига. – К.: Вид-во Ол. Теліги, 1996. – 192 с.
11. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: світогляд, 2005. – 741 с.
12. Войналович В.А. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки ХХ ст. / В.А. Войналович // держава і церква на Полтавщині за радянської доби / упоряд.: В.А. Войналович, О.О. Нестуля; редкол.: П.Г. Шемет (гол. ред.), П.Т. Тронько, С.С. Бабенко та ін. – Полтава: [Б. в.]. – С. 85-136 та ін.
13. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю.В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 126 с.; його ж: Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 1997. – 17 с.
14. Воробьёв А. Церковный раскол на Украине / А. Воробьёв // Антирелігійні питання. – 1924. – №1. – С. 27-45.
15. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.М. Галамай. – К., 2006. – 20 с.

16. Див.: Галузевий державний архів СБУ: путівник / ГДА СБУ; авт.-упоряд. В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків: Права людини, 2009. – 136 с.
17. Голенков Д.Л. Правда о врагах народа / Д.Л. Голенков. – М.: Алгоритм, 2006. – 448 с.
18. Грідіна І.М., Добров П.В. Православні монастирі України під час Другої світової війни / І.М. Грідіна, П.В. Добров // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. – К., 2006. – С. 237-241; її ж: Православна церква в Україні під час Другої світової війни: людський вимір: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 19 с.
19. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Укр. істор. журн. – 1998. – №3. – С. 107-119.
20. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8 – 10 березня 1946 р. – Львів: Вид. Президії Собору, 1946. – 174 с.; Львівський церковний собор: Документи й матеріали. 1946 – 1981. – [Б. м.]: Вид. Патріаршого Екзарха всієї України митрополита Київського і галицького, 1984. – 212 с.
21. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения / Ф.Э. Дзержинский. В 2-х т. (Изд. 3-е, доп.). Т.1. 1897 – 1923. – М.: Политиздат, 1977. – 494 с.
22. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л. Зінченко. – К.: [Б. в.], 1993. – 256 с.; його ж: Ієрархи Української церкви. Митрополит Микола Борецький, Архієпископ Костянтин Кротевич. Митрополит Іван Павловський / А.Л. Зінченко. – К.: [Б. в.], 2003. – 156 с.
23. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо російської православної церкви у Криму в 1921 – 1929 роках: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 00.07.01 / Б.В. Змерзлий. – К., 2001. – 18 с.
24. Сленський В.Є. державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990 рр.) / В.Є. Сленський. – К.: Республ. центр духовної культури, 1991. – 72 с.
25. Сленський В.Є. Морозна відлига. Про антицерковну кампанію кінця 1950 – поч. 1960-х років / В.Є. Сленський / Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 271-285.
26. Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин Православної Церкви та Радянської держави (1920 – 1930-ті рр.) / О.М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174 – 190.
27. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004. – 440 с.; його ж: Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / О.М. Ігнатуша / дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2006. – 520 с.
28. Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
29. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) / Ред. О.С. Онищенко. – К.: Наукова думка, 1991. – 104 с.
30. Кандідов Б. Церква та шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій. – К.: Держвидав політ. літератури, 1939. – 147 с. та ін.
31. Канталінська Ж.В. Політика радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття: Автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ж.В. Канталінська / Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
32. Кашеваров А.Н. Государство и церковь: Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской Православной Церкви. 1917 – 1945 гг. / А.Н. Кашеваров. – СПб: СПб ГТУ, 1995. – 142 с.; його ж: Православная церковь и советское государство (1917 – 1922) / А.Н. Кашеваров. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, Общество любителей церковной истории, 2005. – 440 с.

33. Кокін С., Сердюк Н., Сердюк С. Ліквідація УГКЦ. Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М.І, 2006. – Т. 1. – 902 с.; Т. 2 – 804 с.
34. Красиков П.А. На церковном фронте (1918 – 1923) / П.А.Красиков. – М.: Юрид. изд-во НКЮ, 1923. – 312 с.
35. Краснов-Левитин А. Лихие годы. 1925 – 1941. Воспоминания / А. Левитин-Краснов / Париж, 1977. – 457 с.
36. Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе / В.А. Куроедов / 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1984. – 256 с. та ін.
37. Лисенко О.С. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 / О.Э Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 404 с.
38. Лукин Н.М. Революция и церковь / Н.М. Лукин. – М.: Красная новь. – 1923. – 36 с.
39. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 / О.О. Нестуля. Ч.1: 1917 – середина 1920-х. – К., 1995. – 280 с.; Ч.2: кінець 1920-х – 1941 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України. – К, 1995. – 192 с.
40. Одинцов М.И. Государство и церковь в России. XX век / М.И. Одинцов. – М.: Луч, 1994. – 171 с. и др.
41. Окунев Я. «Смена вех» в церкви / Я. Окунев. – Х.: Кооп. изд-во «Пролетарий», 1923. – 24 с.
42. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20 – 30-ті роки ХХ ст. / В.О. Пашенко. – К.: [Б. в.], 1993. – 188 с. та ін.
43. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции 1917 – 1923 гг. / Р.Ю. Плаксин. – М.: Наука, 1968. – 193 с.
44. Подкур Р.Ю. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: досвід та перспективи наукового дослідження (до 95-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька / Р. Ю. Подкур // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2009. – № 2. – С. 8-21.
45. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
46. Поспеловский Д. Русская православная церковь в ХХ веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.; див. також: Luukkanen A. The party of Unbelifa: The religious Policy of the bolshevik party 1917 – 1929 \\\ Studia Historica (Helsinki), 1994. Vol. 48.
47. Регельсон Л. Трагедия русской церкви 1917 – 1945 / Л. Регельсон. – М.: 1996. – 182 с.
48. Рибак І.В. Політика радянської влади щодо Російської православної церкви в Криму (1917 – 1941 рр.) / І. В. Рибак: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2008. – 20 с.
49. Религиозные объединения на территории Харьковской области и основные тенденции их деятельности. Методические рекомендации в помощь лектору. Сост. В.А. Арсеньев. – Харьков, 1980. – 25 с.
50. Релігієзнавчий словник / Укр. асоціація релігієзнавців, Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії НАН України; за ред. А. Колодного, Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996.
51. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 00.07.01. / Е. П. Слободянюк / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 20 с.
52. Савельев С.Н. Бог и комиссары (к истории комиссии по проведению отделения церкви от государства при ЦК ВКП(б) – антирелигиозной комиссии) / С.Н. Савельев // Религия и демократия. На пути к свободе совести. – СПб., М., 1993. – С. 164 – 216.
53. Силантьев В. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В. И. Силантьев. – Харьков, [Б.и.], 1998. – 232 с.; його ж: Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930 рр.): Автореф. дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.01 / Силантьев В.І; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 38 с.

54. Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944 – 1949 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.С. Сердюк / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 190 с.
55. Сергійчук В.І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / упоряд і авт. прим. Володимир Іванович Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 494 с.
56. Сотник О. Сумщина Християнська (Нариси з історії релігійного життя) / О. Сотник. – Суми: [Б.В.], 1999. – 139 с.
57. Степаненко В.Н., Чернега Р.П. Из опыта работы партийных организаций республики по патриотическому воспитанию рабочего класса как одного из важнейших направлений развития советского образа жизни / В. Н. Степаненко, Р. П. Чернега // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 20-25.
58. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) / Н.Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.
59. Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст. / В.М. Сторчовий, В.А. Нестеренко. – Коломия: ВПТ «ВІК», 2001. – 68 с.
60. Струмилин С.Г. Бог и свобода / С.Г. Струмилин. – М.: Изд. «Красная новь», Главполипросвет, 1923. – 70 с.
61. Сухоплюев И.К. Новый этап в церковном движении / И.К. Сухоплюев // Знамя коммунизма (Харьков). – 1922. - № 9-10. – С. 71 – 77 и др.
62. Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві / О.П. Тригуб. – Миколаїв, 2009. – 312 с.
63. Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922 – 1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / О.П. Тригуб. – Миколаїв: Вид-во МДУ ім. П. Могили, 2009. – 300 с.
64. Україна: хроніка ХХ століття: довідкове видання / О. Андрощук, О.Г. Бажан, Г.Б. Басара та ін.; НАН України, Ін-т історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова), В.Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.; - К.: Ін-т історії України НАН України, 2005: Роки 1946 – 1960. – Ч.1. 1946 – 286 с.; Ч. 2. 1953 – 1960. – 376 с.
65. Фесенко А.М. Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921 – 1923 рр. / А.М. Фесенко // Вісник Черкаського університету. Вип. 133 – 134. Історичні науки. – Черкаси, 2008. – С. 120-125.
66. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К.: [Б. в.], 2000. – 402 с.
67. Шаповал Ю.І. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
68. Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах) / М.В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999. – 400 с.
69. Шкаровский М.В. Иосифлянское течение в Русской православной церкви / М. В. Шкаровский. – СПб.: Научно-информационный центр «Мемориал». – 399 с.
70. Ярославский Е. О религии / Е. Ярославский. – М.: Госполитиздат, 1957. – 252 с.

Л. Л. Бабенко

ВУЧК-ГПУ-НКВД-НКГБ В СИСТЕМЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И ЦЕРКВИ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ (1920-ЫЕ – 1933 ГОДЫ)

В статье раскрываются основные тенденции процесса освещения роли советских органов государственной безопасности в системе государственно-церковных отношений в историографии XX – начала XXI столетий. Проблема

рассматривается в контексте системных общественно-политических трансформаций в Украине и смены акцентов в интерпретациях мероприятий органов партийно-государственной власти в отношении религии и православной церкви в 1917-1953 годах.

Ключевые слова: *государственно-церковные отношения, православная церковь, репрессии, Всеукраинская чрезвычайная комиссия, Государственное политическое управление УССР, Народный комиссариат государственной безопасности, Министерство государственной безопасности, Комитет государственной безопасности.*

L. L. Babenko

VUCHK – GPU – NKVD – NKGB WITHIN THE RELATIONSHIPS OF THE STATE AND CHURCH: THE HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article outlines the main tendencies of the role of the Soviet state security in the system of church-state relations in historiography of the twentieth and early twenty-first centuries. The problem is considered in the context of systemic social and political transformations in Ukraine and the shift of the emphasis in interpreting measures of party and state authorities on religion and the Orthodox Church in 1917-1953.

Keywords: *state-church relations, the Orthodox Church, repressions, Ukrainian Extraordinary Commission (VUChK), State Political Administration of the Ukrainian SSR (GPU), People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), the People's Commissariat of State Security (NKGB), Ministry of State Security (MGB), the Committee of State Security (KGB).*

Надійшла до редакції 6 листопада 2012 року